

MIRJANA SANADER

..... *ET CIRCENSES*¹ U SOLINU

UDK 902.2(398 Cibalae)

903.26

903.5

Izvorni znanstveni članak

Prihvaćeno: 10. X. 2001.

Dr. Mirjana Sanader

HR – 10000 Zagreb

Arheološki zavod

Filozofski fakultet

Ivana Lučića 3

Cilj ovoga rada bio je da se na temelju današnjih spoznaja o povijesti igara, pa tako i gladijatorskih borbi u Carstvu, analiziraju te borbe u Saloni, u onoj mjeri u kojoj to omogućuju natpisi i reljefi na urnama gladijatora pokopanih u Saloni.

U Arheološkom muzeju u Splitu čuva se, između ostalih, i dvanaest urni (ili dijelova urni) koje su pronađene u blizini zapadne salonitanske nekropole, a pokraj amfiteatra. Te su urne odavno objavljene u hrvatskoj arheološkoj literaturi, no ovaj rad, uz pomoć očuvanih natpisa i reljefa s urni, a na temelju dosadašnjih spoznaja o gladijatorskim igrama, iščitava i analizira što više podataka o njima. To se prije svega odnosi na armature gladijatora čije su urne pronađene u Solinu. Za potrebe ovoga rada posebno se razmatraju one urne na kojima se u natpisu spominje armatura pojedinog gladijatora, kao i jedna na kojoj se iz natpisa ne vidi kako se gladijator borio, ali je zato očuvan prikaz njegova oružja. Osim toga, razmatraju se i dva prikaza gladijatora s urni na kojima natpis nije očuvan, kao i jedan kalup za izlivanje urni na kojemu su prikazana i dva gladijatora.

Na temelju provedene analize natpisa i reljefa sa salonitanskih gladijatorskih urni, zaključno se ustvrdilo da se gladijatorske igre, priređivane u amfiteatru u Saloni, po svojem opsegu sigurno ne mogu mjeriti s onima koje su se priređivale u najvećem i glavnom gradu Carstva – Rimu, ali da su one, bez ikakve dvojbe, imale sve bitne karakteristike gladijatorskih igara i najvjerojatnije su bile slične igrama koje su se priređivale i u drugim provincijama.

Ključne riječi: gladijatorske igre, Salona, urne, kalupi, naoružanje (Key words: gladiator games, Salona, urns, moulds, armaments).

Dva su povoda ovome tekstu. Prvi je obnovljeno zanimanje svjetske javnosti, pa tako i arheološke, za gladijatorske borbe,² a drugi su urne poginulih gladijatora koje se danas

¹ Juvenal (10,81).

čuvaju u Arheološkome muzeju u Splitu. Iz toga proizlazi cilj ovoga rada koji će, na temelju današnjih spoznaja o povijesti igara, pa tako i gladijatorskih borbi u Carstvu, analizirati te borbe u Saloni, u onoj mjeri u kojoj to omogućuju natpisi i reljefi na urnama gladijatora pokopanih u Saloni.

Nije sasvim sigurno kad su u Rimu bile održane prve javne igre, *ludi*,³ no čini se da su se počele odigravati pod utjecajem etruščanskih običaja. O tome ne svjedoče samo antički pisci⁴ nego i stoljetni red održavanja igara, svojevrsni njihov protokol, koji je dugo bio zadržao etruščanske elemente.⁵ Među najstarijim igrama bile su *ludi Romani* – one su zasigurno bile i uzorkom po kojem su se odigravale sve kasnije igre (*ludi publici*).⁶

U republikansko doba, održavanje igara postalo je sastavnim dijelom rimskog života.⁷ Igara je bilo sve više, a održavale su se po kalendaru koji je, kao i same igre, vrijedio i u kasnijim stoljećima. Od 322. pr. Kr., igre se održavaju svake godine od 4. do 19. septembra, i to na državni trošak i uz nadzor dva kurulska edila.⁸

U 4. st. pr. Kr. u Rimu se, po uzoru na južne susjede Grke, počinju gledati i teatarske predstave. U to se vrijeme nisu gradila kazališta od kamena, nego su se podizale privremene pozornice s gledalištem.⁹

Znanost se još uvijek spori oko vremena nastanka i oko porijekla gladijatorskih borbi u Rimu. Tako se dugo smatralo da su i gladijatorske borbe, kao i igre općenito, u Rim

² Tijekom posljednjeg desetljeća objavljene su mnoge stručne knjige o gladijatorima. U knjizi R. C. Beachama (Beacham 1999) nalazi se iscrpna bibliografija vezana uz tu temu. U Hamburgu je pak od 11. veljače do 18. lipnja 2000. bila otvorena izložba pod naslovom *Gladiatoren und Caesaren. Die Macht der Unterhaltung im antiken Rom*. U povodu te izložbe tiskan je i katalog (Gladiatoren 2000). Objavljena je i knjiga M. Junkelmanna (Junkelmann 2000). Veliku pozornost filmske javnosti izazvao je američki film *Gladijator* (s Russelom Croweom u glavnoj ulozi), o fiktivnom hispankom gladijatoru i nekadašnjem zapovjedniku rimskih legija Maksimu. Taj bi film, da je bio snimljen dvadesetak godina ranije, svakako bio uvršten u knjigu J. Solomona (Solomon 1978). U rimskom Koloseju upravo je predstavljena izložba "Sangue e arena" (Grupa autora, *Sangue e arena*, Roma – Colosseum, 22. 7. 2001. – 7. 7. 2002.).

³ U djelu *De re publica* Ciceron piše da je u već Romul organizirao igre, i to u čast Konsa (*Consus*), božanstva dobre žetve (*De re publica* 2,27). Ovo se božanstvo štovalo stotine godina jer, kako izvješćuje Tertulijan, još se u 3. st. poslije Krista žrvovalo na njegovu podzemnom oltaru (*De spectaculis* 5).

⁴ Prve je igre Ciceron pripisao Tarkviniju Oholom (*De re publica* 2,36,14-18).

⁵ Riječ je, prije svega, o *pompa circensis* koja je igre činila svetim činom. Ona je, kako izvješćuje Dionizije Halikarnaški, počinjala na Kapitoliju, pred hramom Jupitra Kapitolijskoga, te se preko foruma kretala prema Velikom cirku (*Circus maximus*) (*Antiquitates Romanae* 7,71).

⁶ Mastrocinque 1992, 13-20.

⁷ Hönhle 1997, 1215.

⁸ Od 220. pr. Kr. sastavnim dijelom kalendara postaju i *ludi plebei* koji se održavaju od 12. do 16. novembra; od 208. pr. Kr. *ludi Appollinares* se po kalendaru održavaju od 6. do 13. jula; od 202. pr. Kr. *ludi cerealici* od 12. do 19. aprila; od 194. pr. Kr. *ludi megallesiaci* od 4. do 6. aprila; od 173. pr. Kr. *ludi florales* od 30. aprila do 3. maja. Nadmetanja i utrke nisu se održavali svakoga dana svečanosti, nego obično prvog ili zadnjeg dana (Miličević 1990, 53-57).

⁹ Te su prve predstave, kako navodi Köhne, bile na grčkom jeziku (Köhne 2000, 15).

dospjele posredstvom Etruščana i putem preuzimanja njihovih pogrebnih svečanosti. Zbunjujuća je, međutim, činjenica da na brojnim prikazima etruščanskih pogrebnih svečanosti nema borbi životinja i ljudi. Jedina iznimka mogla bi biti scena iz čuvene grobnice *Tomba degli Auguri*, datirane u polovicu 6. st. pr. Kr., na kojoj je prikazano kako prema jednom ljudskom liku ide razjareni pas kojega na to potiče čovjek s kapuljačom.¹⁰ No, isto su tako iznesena mišljenja da su Rimljani gladijatorske igre upoznali za vrijeme samnitskih ratova u Kampaniji, polovicom 4. st. pr. Kr.¹¹ Arheološka potvrda za tu pretpostavku bila bi freska iz grobnice "sedam", s nekropole iz Gauda kod Pestuma. Ta freska iz prve polovice 4. st. pr. Kr. prikazuje borbu dvojice boraca, naoružanih kopljima i štitovima. Jedan od njih već je višestruko ranjen, a borbu promatra sudac.¹² U posljednje se vrijeme pojavilo mišljenje da bi gladijatorske borbe isto tako mogle biti autohtonoga, rimskoga porijekla. Uporište za takvo razmišljanje jedan autor nalazi u slaboj dokumentiranosti etruščanskog odnosno kampanijskog porijekla gladijatorskih borbi.¹³

U svakom slučaju, prihvaćeno je mišljenje da su gladijatorske borbe u Rimu počele u 3. st. pr. Kr. i da su se tada vezivale uz pogrebne svečanosti. Livije izvještuje da su prve gladijatorske borbe u Rimu bile održane u sastavu pogrebnih svečanosti (*Ab urbe condita* 7,2), a Valerije Maksim piše da su 264. pr. Kr. sinovi Decima Junija Bruta Pera na Boarijskom trgu bili organizirali borbu tri para gladijatora (2,4,7). Livije je nabrojio čitav niz tih prvih gladijatorskih borbi, pa tako danas znamo da su već 216. pr. Kr. sinovi Marka Emilija Lepida doveli 22 gladijatorska para, ali na *Forum Romanum*. Za vrijeme pogrebnih svečanosti u čast Publija Licinija, 183. pr. Kr. nastupilo je 60 gladijatorskih parova (*Ab urbe condita* 7,2).

S obzirom na to da takve predstave u to vrijeme nisu bile javne igre, nisu bile *ludi*, temeljile su se isključivo na privatnoj inicijativi rimskih građana, a u to prvo vrijeme bile su organizirane na javnim trgovima, po posljednjoj želji kakvog uglednog pokojnika ili njegove obitelji. Bile su to zabave koje su priređivali oni koji su ih mogli financirati, a kojima su takve igre služile za stjecanje i širenje vlastite popularnosti i ugleda među sugrađanima.¹⁴ Tako bi se ispunjavala i želja pokojnika koju bi on prije smrti bio zapisao,

¹⁰ Moretti 1974, 54-58, sl. 15.

¹¹ Junkelmann 2000, 487.

¹² Pontrandolfo – Rouveret 1992.

¹³ Futrell 1997.

¹⁴ Shvativši da organizacija *munerarum* donosi veliku popularnost među pukom, dogadalo se da su ih nasljednici znali organizirati i godinama nakon smrti onoga u čiju su se čast odigravale, a u povodu izbora dotičnog organizatora na neku funkciju. Premda je kasnije bilo zabranjeno da se gladijatorske igre organiziraju dvije godine prije izbora, ta se zakonska odluka često kršila. Organiziranje gladijatorskih borbi s vremenom je postalo sastavnim dijelom dobročinstava koje su bogati morali dijeliti siromašnima. O gladijatorskim igrama kao o jednom vidu dobročinstva (euergetizma) prvi je pisao P. Veyne (Veyne 1988).

po običaju koji se nazivao *munus*. U to su se vrijeme borbe gladijatora (*munera*) ponajčešće odvijale na Rimskom trgu (*Forum Romanum*).

S vremenom su i *ludi* i *munera* postajali sve kompliciranijima, sve spektakularnijima. Uobičajilo se da svaka nova igra, svaka nova borba bude uzbudljivijom od one prethodne. Nabavljali su se najbolji konji, angažirali najbolji jahači, dovodile najegzotičnije životinje, unajmljivali najpoznatiji glumci...

Održavanje gladijatorskih borbi s vremenom se prestalo povezivati s pogrebnim ritualom. Nije pouzdano utvrđeno otkad datira ta najnovija praksa, no godina 44. pr. Kr., u kojoj su u čast Cezarove smrti bile priređene gladijatorske borbe, smatra se datumom kad je država po prvi put službeno bila njihovim organizatorom. Godine 46. pr. Kr. organizacija gladijatorskih borbi ušla je u državni kalendar.¹⁵

Takva se vrst zabave toliko uobičajila da je i prvotna odluka konzervativnog senata o zabrani podizanja stalnih, kamenih teatra pala u vodu.¹⁶ Pompej je prvi u Rimu dao sagraditi kazalište od kamena, posluživši se smicalicom – na vrhu gledališta je, naime, između 61. i 55. pr. Kr. dao sagraditi hram Venere Pobjednice, čitavo kazalište tako proglasivši substrukcijom hrama.¹⁷

Julije Cezar bio je jedan od onih koji se, da bi zadobio popularnost među pukom, znao vrlo vješto poslužiti javnim igrama. Povjesničari izvješćuju da je bio veliki ljubitelj gladijatorskih igara te da je u Kampaniji uzdržavao i gladijatorsku školu.¹⁸ Pogrebne igre za svoga oca bio je odgodio za čak dvadeset godina, kako bi se održale u trenutku koji je bio najpovoljniji za njegovu karijeru. Nakon što se proglasio diktatorom, prema rimskim se građanima pokazao vrlo velikodušnim. Osim što im je dijelio hranu, organizirao je i veličanstvene igre među kojima su bile i gladijatorske, za koje je na Forumu dao sagraditi posebne tribine. Svetonije piše da su u tim gladijatorskim igrama sudjelovali i plemići Furije Leptin i Kvinto Kalpen, te da je ovaj prvi preživio (*Caesar* 39).

Koliko su *munera* bile važne za održavanje popularnosti među pukom uočio je i August koji je, doduše, deklarativno pokušao ograničiti njihov broj, ali – kako sam izvješćuje (*Res gestae* 22) – za života je glede broja priređenih igara daleko nadmašio svoje predhodnike. U njegovo se vrijeme, kako piše Svetonije (*Vespasianus* 9), pojavljuju planovi za gradnju velikog amfiteatra, a za njegove su vladavine su i borbe sa životinjama postale sastavnim dijelom *munera*. Ipak, gladijatorske borbe koje su priređivali Augus-

¹⁵ Junkelmann 2000.

¹⁶ Poznato je da je sam Ciceron branio Marka Emilija Skaura, političara koji je 58.-60. pr. Kr. kupio glasove plebsa raskošnim uređenjem pozornice drvenog teatra. Uređenje se sastojalo od ugradnje mramornih stupova, stakla, zlata i najfinijih tkanina.

¹⁷ Köhne 2000, 22.

¹⁸ Christ 1994.

tovi nasljednici uvijek bi iznova nadmašivale sve ranije viđeno. Važnost gladijatorskih igara potvrđena je u Rimu gradnjom monumentalnog amfiteatra, Koloseja, koji je bio posvećen godine 80. Gladijatorske su borbe postale sastavnim dijelom života ne samo u Rimu nego i diljem Carstva.¹⁹ Carevi su se ocjenjivali po tome koliko su igara priredili i koliko su one trajale. Godine 192. i sam je Komod ušao u arenu.

Igre su, međutim, imale i protivnika među intelektualnom građanskom elitom. Pa ipak, protesti i izrugivanje borbama nisu smanjili njihovu popularnost. Nakon 313. i izglasavanja Milanskog edikta kršćanski su se biskupi i propovjednici obrušili na igre svih vrsta, no tek krajem 4. st. počinje opadati zanimanje za gladijatorske borbe. Godine 404. car Honorije zabranio je igre, no čini se da ni to nije njihov kraj. Smatra se da je definitivno prestanak igara nastupio tek s Alarihovim zauzećem Rima.²⁰

Gladijatori se razlikuju s obzirom na vrstu borbe koju su vodili u areni. Izvori koji su omogućili upoznavanje različitih načina borbi i rodove gladijatora (*armaturae*) prije svega su likovni prikazi tih borbi, kao što su to freske²¹, mozaici²², kipovi²³, reljefi²⁴, lampice²⁵ i posude²⁶, zatim epigrafički podaci: natpisi²⁷ i grafiti,²⁸ te nalazi gladijatorske opreme.²⁹

Kako sačuvani materijalni podaci potječu iz razdoblja od 1. do 4. st., tako se i gladijatorski rodovi smještaju u to vrijeme, što znači da je zasada nepoznato je li u vrijeme ranijih

¹⁹ Zaninović 1975, 3-9.

²⁰ Köhne 2000, 38.

²¹ Primjerice, freska iz Pompeja koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Napulju, iz oko 59. g. poslije Kr. (Maulucci 1996, 102-103).

²² Primjerice, mozaik gladijatora iz Augusta, koji se danas čuva Rimskom muzeju u Augustu (Martin 1987, 127-132).

²³ Primjerice, brončani kipić gladijatora iz Gradca, koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu., inv. br. 230; kipić gladijatora od terakote, Nacionalni arheološki muzej u Napulju., inv. br. 20260; brončani kipić gladijatora iz Narodnog muzeja u Ljubljani, inv. br. R 119000.

²⁴ Primjerice, mramorni reljef gladijatora iz Rima, koji se čuva u Museo Nazionale Romano alle Terme di Diocleziano, inv. br. 126119.

²⁵ Primjerice, svjetiljka u obliku gladijatora, koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, inv. br. Fc1311; svjetiljke s prikazom borbi gladijatora, koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu, inv. br. Fc1921, Fc51, u Arheološkom muzeju u Puli, inv. br. 5010-A, te u Arheološkom muzeju u Zagrebu, inv. br. 7735, 7762, 10522, i 10303.

²⁶ Primjerice, boca za piće koja se čuva u Rimskogermanskom muzeju grada Kölna, inv. br. 79.15.

²⁷ Primjerice, natpisi na urnama gladijatora iz Solina, inv. br. A174, A1443, A1593, A5053, D114, D371, A826, A1714, A409, A789, A1594, A1636, A3312 i A4333, kao i urna iz Kamena kod Splita, inv. br. A 2591, koje se sve čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu.

²⁸ Grafiti iz Pompeja (Gladiatoren 2000, prva unutrašnja stranica).

²⁹ M. Junkelmann je sastavio katalog sačuvane gladijatorske opreme (Junkelmann 2000, 161-187).

³⁰ M. Junkelmann, koji je prikazao simulaciju rimske vojničke opreme (Junkelmann 1986), vojničkog života (Junkelmann 1997) ali i rekonstrukciju konjičkih borbi (Junkelmann 1990). Isto je tako na temelju antičkih vrela i arheološkog materijala eksperimentirao živim modelima, opremljenim opremom i oružjem izrađenim

borbi postojao i neki drugi gladijatorski rod.³⁰ Iako su gladijatorski rodovi bili brojni, ipak su samo neki bolje poznati zahvaljujući arheološkom materijalu.

Konjanik (*eques*) se borio odjeven u široku tuniku povezanu u struku, bez rukava, koja je mogla biti bilo koje boje. Na potkoljenicama je nosio kožne nazuvke, na glavi kacigu s viziorom i obodom, bez hrpta. Nosio je i okrugli štit srednje veličine (*parma equestris*), a na desnoj ruci rukavicu od podstavljenog lana ili kože (*manica*). Bio je naoružan kopljem (*hasta*) i mačem (*gladius*). Konjanici su se međusobno borili u parovima – jašući na konjima suprotstavljali su se jedan drugome kopljima, a sukob bi završavo na tlu, u borbi mačevima.

Murmilion³¹ (*murmillo*) je u borbu ulazio gol do pasa, odjeven samo u neku vrstu suknjice (*subligaculum*) pričvršćenu pojasom (*balteus*). Na desnoj je ruci nosio zaštitu (*manica*), na desnoj nozi nazuvak, a na lijevoj jako debelu bandažu od lana, kože i kratkog metalnog dijela. Njegova je kaciga je imala obod, vizir i hrpat. Nosio je štit (*scutum*) koji je svojom veličinom i konstrukcijom odgovarao vojničkim štitovima toga vremena. Murmilion se borio samo mačem (*gladius*) koji je dužinom (40-50 cm) i širokom oštricom odgovarao maču vojnika pješastva.

Njegovi protivnici u areni bili su *thraex* i *hoplomachus*. Ova dvojica gladijatora imala su gotovo identičnu odjeću koja se sastojala od podstavljenih lanenih hlača povezanih kožom, visokih metalnih štitnika za potkoljenice (*ocreae*) i kacige s obodom, viziorom i krijestom. Ipak su se po nekoliko detalja mogli međusobno razlikovati, prije svega po vrsti štita koji su koristili: *thraex* se borio sa štitom koji je imao gotovo četvrtast oblik (*parmula*), dok je štit koji je nosio *hoplomachus* bio okrugao. Zatim, hrpat kacige koju je nosio *thraex* bio je ukrašen protomom u obliku grifona. Najvažnija razlika je, međutim, bila u oružju, jer je *thraex* rukovao kratkim, savijenim mačem (*sica* ali i *falx*), a *hoplomachus* kopljem te ravnim, kratkim mačem.

Izazivač (*provocator*) je bio gladijator koji nije imao protivnika nego se borio s drugim takvim. Na sebi je, kao i većina drugih gladijatora, imao *subligaculum*, ali je na prsima nosio metalnu zaštitu (*cardiophylax* ali i *pectorale*) četvrtastog, kasnije i polukružnog oblika. Na desnoj je ruci nosio zaštitnu rukavicu (*manica*), a borio se ravnim mačem. U lijevoj je ruci imao savijeni pravokutni štit s pojačanjem u sredini (*spina*). Na lijevoj mu je nozi bila zaštita od metala koja je dosezala do iznad koljena. Najzanimljivija je bila njegova kaciga koja nije imala ni oboda ni hrpta, ali je imala vizir i vratobran.

Gladijatoru s mrežom (*retiarius*) je, kako već sugerira njegovo ime, glavno oružje bila mreža, trozub (*fuscina* ili *tridens*) ali i dugi ravni mač (*pugio*). Mreža je bila okrugla, promjera

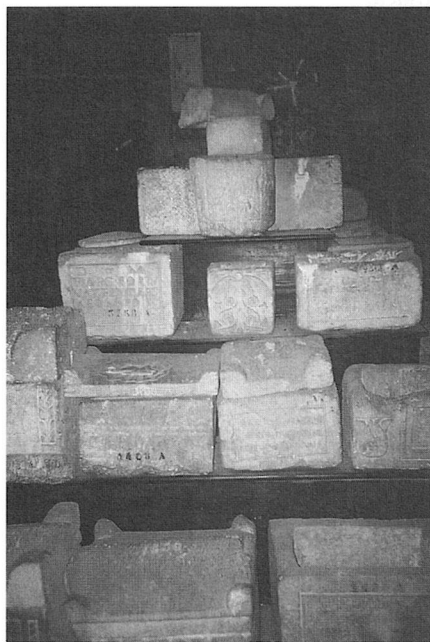
po antičkom uzoru (Junkelmann 2000; *Familia Gladiatoria*, u: *Gladiatoren* 2000, 81-91). U slijedećoj analizi gladijatorskih vrsta koristim se ponajviše njegovim navodima.

³¹ Ovaj sam izraz preuzela od M. Zaninovića koji ga koristi u prijevodu knjige D. P. Mannixa (Mannix 1975).

3 m, na krajevima otežana olovnim kuglama. *Retiarius* nije nosio kacigu ni zaštitu za noge, a *manica* mu se nalazila na lijevoj ruci na koju je bila pričvršćena brončana zaštita (*galerus* ali i *spongia*). Na sebi je, osim toga, imao *subligaculum* i na nogama lagane nazuvke. Protivnik mu je bio *secutor*.

Goniča (*secutor*) su katkad nazivali *contraretiarius*. Njegova je borbena oprema nalikovala onoj koju je nosio murmilion – jedina je razlika bila u vrsti kacige. Kaciga koju je nosio *secutor* bila je glatka i okrugla, s vratobranom, s dvjema rupama za oči i hrptom nalik na riblju peraju.

Literarni izvori poznaju još neke vrste gladijatorskih boraca. To su: *essedarius* – borac na bojnim kolima, *dimachaerus* koji je u borbi koristio dva štita ili dva mača, *cruppellarius* koji je bio sav u oklopu; za vrijeme stanki između dvije borbe gledatelje u areni zabavljali bi borci koji su izvodili smiješne scene (*paegniarius*, *laquerarius*).

Sl. 1.
Urne gladijatora u Arheološkom muzeju u Splitu.

Fig. 1.
Gladiators' urns in The Archaeological Museum in Split.

U Arheološkom muzeju u Splitu se, između ostalih, čuva i dvanaest urni (ili dijelova urni) pronađenih u blizini zapadne salonitanske nekropole, pokraj amfiteatra³² (Sl. 1).

³² Iznimku čini urna pod inv.br. A 2591, pronađena u Kamenu kod Splita.

Te su urne odavno objavljene u hrvatskoj arheološkoj literaturi,³³ no ovaj rad, uz pomoć sačuvanih natpisa i reljefa s urni, a na temelju dosadašnjih saznanja o gladijatorskim igrama, pokušava iščitati i analizirati što više podataka s njih. To se prije svega odnosi na armature onih gladijatora čije su urne pronađene u Solinu. Za potrebe ovoga rada posebno ću razmatrati urne na kojima se u natpisu spominje armatura pojedinog gladijatora, kao i jednu na kojoj se iz natpisa doduše ne vidi kako se borio gladijator, ali je zato sačuvan prikaz njegova oružja. Osim toga, razmotrit ću i dva prikaza gladijatora s urni na kojima nema sačuvanog natpisa, kao i jedan kalup za izlivanje natpisa na kojemu su prikazana dva gladijatora.³⁴

1. Inv. br. A 174

Placentino re/tiario qui vicxit/ an(norum) XX posuit retia/rius Baccius / colliberto / de suo (et) sibi

Osim natpisa, na urni se nalazi i prikaz trozuba i mača.

2. Inv. br. A 1636

*Rapido retiar[io] / Aculeie(n)sis(!) ann(orum) [- - -] / [d]omo Bellu[no] / [pug]na VI occid[it] / [in] me[ldicina] dec[essit]*³⁵

3. Inv. br. A 5053

D(is) M(anibus) / Homini pagano / Thelonico quaendam(!) / retiaro qui pietate / populi rude / liberatus est / Xustus amicus / et Pe[p]ticius sodalis

4. Inv. br. A 409

...retiar[o] ili us pugna ili anno] / ...rum m(i)n(imum) XX...

5. Inv. br. A. 1594

D(iis) M(anibus) / haec via tal(ia) pulvera

Na ovome natpisu, koji se nalazi na poklopcu urne, nema spomena neke od gladijatorskih vrsta, no sačuvani su prikazi trozuba, mača i još jednog neidentificiranog predmeta, pa se može smatrati da je urna pripadala jednom retiariju.

³³ Dyggve 1933, 85; Antički teatar 1979, 263-271; Cambi 1986, 74.

³⁴ U istom se muzeju čuva i više svjetiljki s prikazom gladijatora (inv. br. Fc 50; Fc 51; Fc 326; Fc 385; Fc 426; Fc 683; Fc 669; Fc 744; Fc 845; Fc 876; Fc 867; Fc 1001; Fc 1371; Fc 1417), nađene u Solinu, kao i dio posude s likom gladijatora (inv. br. Fb 235) koji, međutim, neće biti predmetom ovoga teksta jer je riječ o shematiziranom prikazu po jednog ili dvojice gladijatora. U Muzeju se čuva i jedan natpis (inv. br. A 4293) posvećen Nemezi, za koji se misli da ga je dao izraditi gladijator.

³⁵ CIL III 12925; AE 1956, 0231; ILS 5119; EDH-Nr.:HDO18921.

6. Inv. br. 1443

Maximiano cui et / Aureo sec(utori) an(norum) XXII / pug(narum) V deceptus / a latrone
Bos fr/ater fratri caris(s)i[mo] / Maximina coniux / desideratis(s)imo

Osim natpisa, na urni su prikazani kaciga s viziorom, mač i tri neidentificirana predmeta koja su vjerojatno pripadala gladijatorskoj opremi.

7. Inv. br. A 1593

D(iis) M(anibus) / Crinito secutori nat(ione) / Afer an(norum) XX pug(na) II o(bito) Afid/
ia posuit de sua (et) sibi frugalitatae / b(ene) m(erenti) p(osuit)

8. Inv. br. A 3312

...L]eo secu[tor.].

9. Inv. br. A 4333

...Secu]ndino sec[utori]...

10. Inv. br. A 789

Silvanus ann(orum) X.../ pug(narum) VII de suo (et) si[bi] /cui dolet /posuit

Osim ovih natpisa sačuvala su se i četiri prikaza gladijatora – dva su na dijelovima urni, a dva s jednog kalupa za izradu spomen-pločica.

I. Inv. br. D 114

Na ovom dijelu urne djelomično je sačuvan prikaz gladijatora izrađen u vrlo plitkom reljefu. Gladijator je prikazan u raskoraku odnosno u borbenom položaju. Na glavi mu je sasvim zatvorena kaciga sa štitnikom za vrat. U desnoj ruci, koja je oštećena, ne može se razabrati nosi li *manicae* ili ima vrlo kratki mač. Lijeva ruka i lijeva noga nisu sačuvane, ali se još uvijek vidi gornji rub štita. Gladijator je odjeven u *subligaculum* koji pridržava *balteus*. Nije moguće razabrati je li mu desna noga bila zaštićena.

Iako je ovaj je prikaz izrađen u plitkom reljefu i vrlo stilizirano, mogu se raspoznati dijelovi opreme koji gladijatora karakteriziraju kao sekutora, ponajprije zbog kacige .

II. Inv. br. D 371

Ovaj djelomično sačuvani reljef prikazuje gladijatora odjevenog u *subligaculum* koji pridržava pojas. U desnoj ruci, zaštićenoj nekom vrstom *manicarum* s remenjem, drži kratki mač, u lijevoj nosi konkavni štit. Lijeva mu je noga zaštićena debelim nazuvkom. Nije više moguće posve raspoznati je li mu tako bila zaštićena i desna noga, premda se čini da nije. Iako prikaz glave gladijatora nije sačuvan, još se uvijek mogu raspoznati donji dijelovi kacige koja je štitila vrat.

Na temelju atributa nije moguće utvrditi kojoj je vrsti ili rodu pripadao ovaj gladijator. S obzirom na to da je oprema (na reljefu nije sačuvana glava s kacigom) slična opremi sekutora ali i murmilona koji su se razlikovali najviše po kacigi, vjerojatno je riječ o jednom od te dvojice.

III. Inv. br. A 826

Ovaj mramorni kalup sadrži uokvireno natpisno polje. S lijeve i desne strane natpisa prikazani su po jedan gladijator i palmina grana. Natpis glasi: *Miscenius / Ampliatus / facit / Salonas*. Iako se na prvi pogled čini da su gladijatori identični, oni to ipak nisu. Gladijator s lijeve strane natpisnog polja ima kacigu s visokim povijenim hrptom, a četvrtasti mu štit (*parmula*) pokriva samo trbuh. U lijevoj ruci, na kojoj je *manica*, drži savijeni mač (*sica*), na objema nogama nosi debelu zaštitu. Ovaj ga karakteristični mač svrstava među gladijatore nazvane *thraex*. Gladijator s desne strane natpisnog polja nosi kacigu s vizirom i hrptom te vratobranom. Prednji dio tijela mu je, od vrata do koljena, zaštićen velikim, pravokutnim, ponešto konkavnim štitom s pojačanjem u sredini. U lijevoj ruci koju štiti *manica* drži kratak ravni mač. Obje su mu noge zaštićene štitnicima koji dosežu poviše koljena. Njega se može prepoznati kao *murmillo*, i to ne samo zbog opreme nego i zbog činjenice da se *thraex* uvijek borio protiv murmilona. S lijeve i desne strane obojice gladijatora je prikaz palmine grane kakvu su dobivali prilikom pobjede u borbi.

Amfiteatar u Saloni, čiji su kameni ostaci još uvijek vidljivi, sagrađen je početkom 2. st. na sjeverozapadnom dijelu grada, danas zvanom *Urbs Occidentalis*. Na temelju arheoloških istraživanja E. Dyggve je 1933. izradio njegovu idejnu rekonstrukciju.³⁶ Sjeverni dio konstrukcije amfiteatra bio je dijelom sjeverozapadnog kuta gradskih zidina. Amfiteatar se sastojao od arene (64,30 x 40,20 m) koja, osim podzemnog hodnika koji je vodio izvan građevine, nije imala drugih podzemnih prostorija, ali je bila obrubljena odvodnim kanalom. *Cavea* (124,75 x 100,6 m) je bila sagrađena od tri reda koncentričnih prstenova na kojima je bilo smješteno gledalište do kojeg se stizalo radijalnom mrežom prolaza i hodnika. Vanjski plašt salonitanskog amfiteatra bio je sagrađen od tri pojasa pilona postavljenih na katove. Na prvom i drugom pojasu piloni nose arkade, a posljednji je kat umjesto arkada imao pravokutne otvore.

Salonitanski je amfiteatar, smatra se, mogao primiti oko dvadeset tisuća gledatelja koji su mjesta u gledalištu zauzimali po određenoj hijerarhiji. Za grad koji je u vrijeme svoga najvećeg rasta imao oko 40 tisuća stanovnika, ali i za njegovu okolicu, čini se da je to bio odgovarajući broj mjesta. Namjesnik, njegova svita i gradski uglednici imali su udobna sjedala u ložama smještenima na mjestu s kojeg su se borbe mogle najbolje pratiti.³⁷

³⁶ Dyggve 1933.

Munus je imao utvrđeni red događanja koja su obuhvaćala opširne pripreme i strogi redosljed odvijanja samih igara. Preduvjet za održavanje igara bio je, dakako, angažman kakvog privatnog priređivača ili, ako je bila riječ o organizaciji na državnoj (gradskoj) razini, nekog dužnosnika (*editor*) koji bi dao prirediti igre. U Saloni su sačuvana dva svjedočanstva o privatnim priređivačima igara. Jednom je prilikom to bio Miscenije Amplijat (**br. III**) koji je za posjetitelje dao izraditi pločice ukrašene reljefima gladijatora (26 x 20 cm), kako bi ih podsjećale (kad to bude potrebno u njegovu korist, naravno) na to da im je upravo on priredio zabavu. U Saloni su među organizatorima *munera* bile i žene, ako je pravilno protumačen jedan natpis na kojem se spominje da je Terencija Pantera priredila natjecanja.³⁸

Svoj bi naum priređivač (bilo privatnik, bilo dužnosnik) iznio poduzetniku (*lanista*) specijaliziranom za igre, koji je imao i svoju gladijatorsku školu (*ludi*). Tada bi se dogovorili oko iznosa troškova, što je bilo važno zbog samih igara ali i zbog datuma njihova održavanja. Nije poznato je li u Saloni postojala i gladijatorska škola. Ako škole nije bilo, organizator je stupao u kontakt s nekim koji bi mu doveo gladijatore iz drugih mjesta.

U Pompejima su se sačuvali plakati (*edicta muneris*) koji su obavještavali pučanstvo o igrama koje su se imale održati.³⁹ Valja pretpostaviti da su se takvi plakati objavljivali i u Saloni. Sadržavali su podatke o programu koji očekuje posjetitelje, i to ne samo o datumu održavanja igara, nego i podatke o priređivaču, o broju gladijatorskih borbi i o drugim nastupima, kao što su to izazivanje životinja, hrvanje, smaknuće kriminalaca te ples i komične predstave. Salonitance je zacijelo zabavljalo naganjanje životinja, jer su se sačuvali ostaci kaveza (*carcera*) uz istočna trijumfalna vrata.⁴⁰ Tumolesi je izračunao, služeći se podacima iz Pompeja, da su se igre u provincijalnim gradovima, a takva je bila Salona, odigravale tijekom dva, katkad i više dana, te da je dnevno nastupalo po 12 do 13 gladijatorskih parova.⁴¹

Pred sam početak igara svi bi se sudionici okupili na zajedničku večeru, a tom bi prilikom već bio pripremljen napisani program (*libellus muneris*) s imenima sudionika i njihovim dosadašnjim rezultatima, s gladijatorskim parovima i redosljedom nastupa. U knjizi *Oni moraju umrijeti* D. P. Mannix je vrlo slikovito opisao pripremu i početak igara koje je u Rimu dala organizirati majka uime svoga sina, mlađahnog plemenitaša, kako bi na taj način sinu osigurala što bolju službu. Mladić je tako kao organizator stajao na

³⁷ Dyggve 1933, 5.

³⁸ CIL III 2551; N. Cambi, u: *Antički teatar* 1979, 268.

³⁹ Sabbatini Tumolesi 1980.

⁴⁰ Suić 1976, 174.

⁴¹ Sabbatini Tumolesi 1980, 139.

čelu svečane povorke (*pompa*) koja je sa svim počastima ušla u amfiteatar i čiji su sudionici zatim zauzeli najbolja mjesta.⁴² Očuvana su dva reljefa koja prikazuju upravo takvu svečanu povorku – to su reljef iz Amiterna⁴³ i reljef iz Pompeja,⁴⁴ koji oba potječu s nadgrobnih spomenika.

U Saloni se sigurno nisu organizirale dugotrajne igre s brojnim sudionicima, i to ne zato što to Salonitanci ne bi htjeli, nego jer za takve pompozne igre, kakve su se održavale u Rimu, nije bilo financijskih sredstava. U Saloni su, dakle, morali postojati poduzetnici koji su dovodili putujuće trupe gladijatora, ali i drugih sudionika igara koju bi nastupali pred publikom. Zahvaljujući natpisima doznajemo da su ti gladijatori potjecali iz Dacije, sjeverne Italije, Afrike. Pripadali su nekim gladijatorskim školama u koje bi dospijevali na razne načine kao robovi, zarobljenici, kriminalci, ali i svojevolumno. Čini se da su se pripadnici iste gladijatorske škole borili međusobno, kako je to bio slučaj naročito u provincijalnim amfiteatrima, jer su organizatori igara po provincijama raspolagali s manje mogućnosti za dovođenje gladijatora iz različitih škola.

Na temelju natpisa koji s urni gladijatora pokopanih u Saloni, moglo bi se naslutiti da su se u tamošnjem amfiteatru borili samo retijariji protiv sekutora. Na natpisima se, naime, pojavljuju samo te dvije gladijatorske armature. No, ranije u tekstu već smo ustanovili da su na kalupu organizatora igara Miscenija Amplijata prikazani *thraex* i

Sl. 2.
Telonikova urna, Arheološki
muzej u Splitu.

Fig. 2.
Telonicus' urn, The Archaeological
Museum in Split.

⁴² Mannix 1975.

⁴³ La Regina 1966, 39-53.

⁴⁴ Nacionalni muzej u Napulju, inv. br. 6704.

murmillo, a ne dva sekutora, kako se mislilo. To znači da su se u Saloni borile i druge kategorije gladijatora. Na ovome mjestu treba spomenuti da su istraživanja gladijatorskih natpisa utvrdila da se u 3. i 4. st. najčešće spominju retijariji i sekutori.⁴⁵ Ta bi istraživanja mogla potaknuti na preispitivanje datacije gladijatorskih urni iz Salone, koje su zasad datirane u 2. st. ili u 2.-3. st.⁴⁶ Tome u prilog ide i istraživanje koje je pokazalo da se gladijatorska armatura retijarija pojavila kasnije nego druge, i to polovicom 1. st.⁴⁷

Iako zasad nema dokaza da je u Saloni bilo gladijatorskih škola (*familia gladiatoria*), postoje naznake da su postojala gladijatorska udruženja. Na urni gladijatora Telonika (**br. 3**) čitamo da se borio kao retijarij, da mu je narod (valjda u gledalištu) dao slobodu, da se skrasio na manjem posjedu, te da su mu prijatelji, koji su pripadali istom udruženju kao i on, podigli spomenik (Sl. 2).

Natpisi sa salonitanskih urni potvrđuju da su s gladijatorima putovale i njihove životne družice. Tako je žena Maksimina pokopala sekutora Maksimijana (**br. 6**), a Afidija sekutora Krinita (**br. 7**). Ti su podaci sasvim u skladu s istraživanjima zahvaljujući kojima se znade da su gladijatori, ako bi dovoljno zaradili, uz pomoć nagrada koje su primali u slučaju pobjede, mogli kupiti slobodu, da su se mogli ženiti, imati djecu, imanje pa čak i robove.⁴⁸ Slobodu je gladijator mogao dobiti i odlukom gledatelja i nakon uspješne bitke – takav je slučaj s već spomenutim retijarijem Telonikom (**br. 3**).

Analizirajući podatke o godinama života spomenutim na salonitanskim urnama, dade se zaključiti da gladijatori uglavnom nisu dugo živjeli. Retijarij Placentino (**br. 1**) i sekutor Krinit (**br. 7**) poginuli su u dobi od dvadeset godina, a Maksimijan s dvadeset i dvije (**br. 6**). Junkelmann piše da su se gladijatorski parovi sastavljali i s obzirom na iskustvo boraca, te da su se u vrlo rijetkim slučajevima u borbi ogledali neiskusni s iskusnima.⁴⁹ S obzirom na te podatke i na natpise s urni, čini se da većina njih nisu bili ni vješti borci. Sudjelovali su u dvije (**br. 7**), pet (**br. 6**), šest (**br. 2**) i sedam (**br. 10**) bitaka.⁵⁰ Po jednoj statistici učinjenoj na temelju stotinu borbi iz 1. st. u kojima je sudjelovalo dvije stotine gladijatora, poginulo ih je 19.⁵¹ Istraživanja su također pokazala da se gladijatori nisu borili svakodnevno, pa niti svaki mjesec, nego je svaki prosječno imao po tri borbe na godinu.⁵² Ti podaci mogu pomoći u rješavanju dileme koja je nastala oko natpisa s urne **br. 4**. Raspravljalo se, naime, o tome odnosi li se sačuvani broj XX na godine gladijatora ili pak na broj njegovih bitaka. Po svemu sudeći to je ipak broj godina njegova života a ne količina bitaka, kako je na kraju bilo predloženo.⁵³

Na temelju provedene analize natpisa i reljefa s gladijatorskih urni iz Salone zaključno se može ustvrditi da se gladijatorske igre u amfiteatru u Saloni po opsegu sigurno nisu mogle mjeriti s onima koje su se priređivale u Rimu, najvećem i glavnom gradu Carstva, no one su, bez ikakve dvojbe, imale sve bitne karakteristike gladijatorskih igara i najvjerojatnije su bile slične igrama koje su se priređivale i u drugim provincijama.

POPIS LITERATURE

- Beacham 1999 R. C. Beacham, *Spectacle Entertainments of Early Imperial Rome*, New Haven/London.
- Cambi 1986 N. Cambi, *Salona i njene nekropole*, RFFZ 25(12), 1985. (1986)., 80-108.
- Christ 1994 K. Christ, *Caesar*, München.
- Dyggve 1933 E. Dyggve, *Recherches a Salone II*, Copenhagen.
- Futrell 1997 A. R. Futrell, *Blood in the Arena. The Spectacle of Roman Power*, Austin.
- Hönhle 1997 A. Hönhle, *Circusspiele*, Der neue Pauly 2, Stuttgart, col. 1215.
- Junkelmann 1986 M. Junkelmann, *Die Legionen des Augustus*, Mainz am Rhein.
- Junkelmann 1990 M. Junkelmann, *Die Reiter Roms I*, Mainz am Rhein.
- Junkelmann 1997 M. Junkelmann, *Panis militaris*, Mainz am Rhein.
- Junkelmann 2000 M. Junkelmann, *Das Spiel mit dem Tod*, Mainz am Rhein.
- Gladiatoren 2000 (urednici), *Gladiatoren und Caesaren*, ur. E. Köhne – C. Ewigleben, Mainz am Rhein.
- Köhne 2000 E. Köhne, *Brot und Spiele. Die Politik der Unterhaltung, Caesaren und Gladiatoren. Die Macht der Unterhaltung im antiken Rom*, Mainz am Rhein.
- Kyle 1998 G. G. Kyle, *Spectacles of Death in Ancient Rome*, London/New York.
- La Regina 1966 A. La Regina, *Monumento di un triumviro Augustale al Museo di Chieti*, u: *Sculture municipali dell'area Sabellica tra l'età di Cesare e quella di Nerone*, Roma, 39-53.
- Sangue e arena 2001 *Sangue e arena*, ur. A. La Regina, Roma.
- Mannix 1975 D. P. Mannix, *Oni moraju umrijeti*, Zagreb.
- Martin 1987 M. Martin, *Römermuseum und Römerhaus von Augst*, Augst.
- Mastrocinque 1992 A. Mastrocinque, *Aspetti del dionisismo in Italia. Dal teatro greco al teatro rinascimentale: momenti e linee di evoluzione*, Trento.
- Maulucci 1996 F. P. Maulucci, *Das archäologische National Museum von Neapel*, Neapel.
- Milićević 1990 M. Milićević, *Rimski kalendar*, Zagreb.
- Moretti 1974 M. Moretti, *Etruskische Malerei in Tarquinia*, Köln.
- Pontrandolfo – Rouveret 1992 A. Pontrandolfo – A. Rouveret, *Le tombe dipinte di Paestum*, Modena.
- Antički teatar 1979 *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, ur. D. Rnjak, Novi Sad.
- Sabbatini Tumolesi 1980 P. Sabbatini Tumolesi, *Gladiatorum Paria. Annunci di spettacoli gladiatorii a Pompei*, Roma.

- Sabbatini Tumolesi 1988 P. Sabbatini Tumolesi, *Epigrafia anfiteatrale dell'occidente romano I*, Roma.
- Solomon 1978 J. Solomon, *The Ancient World in the Cinema*, South Brunswick/New York.
- Suić 1976 M. Suić, *Antički grad na Jadranu*, Zagreb.
- Veyne 1988 P. Veyne, *Brot und Spiele. Gesellschaftliche Macht und politische Herrschaft in der Antike*, Frankfurt am Main/New York.
- Ville 1992 G. Ville, *La gladiature en occident des origines a la mort de Domitian*, Roma.
- Wiedemann 1992 T. Wiedemann, *Emperors and Gladiators*, London/New York.
- Zaninović 1975 M. Zaninović, *Predgovor u: D. P. Mannix, Oni moraju umrijeti*, Zagreb, 3-9.

Summary

... et circenses in Solin

The subject of this work was, on the basis of the present knowledge of the history of games and likewise of gladiatorial contests in the Empire, to analyse games in Salona, in the measure in which the inscriptions and reliefs on the urns of gladiators buried in Salona allow.

In the Archaeological Museum of Split twelve urns (or parts of urns) found in the proximity of Salona's west necropolis and adjacent to the amphitheatre are preserved. These urns have long been recorded in Croatian archaeological literature. This work, however, with the aid of the inscriptions and reliefs preserved on these urns, and on the basis of the present knowledge on gladiator games, examines and analyses the greatest possible amount of data. This pertains primarily to the armaments of those gladiators whose urns were found in Solin. For the needs of this work special attention is given to the urns on which inscriptions mention the armaments of individual gladiators, as well as to one which gives no portrayal of a gladiatorial fight, but preserves a depiction of the weapons. Under study are also two depictions of gladiators on urns on which there are no preserved inscriptions, as well as one mould for producing the inscription on which two gladiators are shown.

On the basis of the complete analyses of the inscriptions and reliefs from the Salonitan gladiatorial urns, it was concluded that gladiator games held in the Salona amphitheatre certainly cannot by their scope be measured with those organised in Rome. They had, however, without a doubt, all the essential characteristics of gladiatorial games and most likely were similar to the games organised in other provinces.

Key words: gladiator games, Salona, urns, moulds, armaments

Translation: *Mirjana Sanader*

Zahvaljujem ravnatelju Arheološkog muzeja u Splitu dr. Emiliju Marinu i kustosici istog muzeja mr. Zrinki Buljević što su mi omogućili uvid u arheološki materijal.